

ابن ابی الحدید و فهم نهج البلاغه

محسن رفعت

عضو هیئت علمی دانشگاه حضرت معصومه علیها السلام

و نهج البلاغه

بنیاد سلمان مجانبی

بنیاد ابن ابی الحدید و فهم تهج البلاغه

بوستان کتاب

ابن ابی الحدید و فهم تهج البلاغه

- نویسنده: محسن رفعت عضو هیئت علمی دانشگاه حضرت معصومه (ع)
- ناشر: مؤسسه بوستان کتاب
- لیتوگرافی، چاپ و صحافی: چاپخانه مؤسسه بوستان کتاب
- نوبت چاپ: اول / ۱۴۰۱ • شمارگان: ۱۵۰ • بها: وبسایت رسمی مؤسسه بوستان کتاب

تمامی حقوق نشر مکتوب و الکترونیک اثر متعلق به مؤسسه بوستان کتاب است

printed in the Islamic Republic of Iran

- ❖ دفتر مرکزی: قم، خ شهدا (صفائیه)، ص پ ۹۱۷ / ۳۷۱۸۵، تلفن: ۷-۳۷۷۴۲۱۵۵ نمابر: ۳۷۷۴۲۱۵۴ تلفن پخش: ۳۷۷۴۳۴۲۶
 - ❖ فروشگاه مرکزی: قم، چهارراه شهدا (عرضه ۱۲۰۰۰ عنوان کتاب با همکاری ۱۷۰ ناشر)
 - ❖ فروشگاه شماره ۲: تهران، خیابان انقلاب، بین وصال و فلسطین، پلاک ۹۵۱، تلفن: ۶۶۹۶۹۸۷۸
 - ❖ فروشگاه شماره ۳: مشهد، چهارراه خسروی، مجتمع یاس، جنب دفتر تبلیغات اسلامی شعبه خراسان رضوی، تلفن: ۳۲۲۳۳۶۷۲
 - ❖ فروشگاه شماره ۴: اصفهان، چهار راه کرمانی، جنب دفتر تبلیغات اسلامی شعبه اصفهان، تلفن: ۳۲۲۲۰۳۷۰
 - ❖ فروشگاه شماره ۵ (رنگین کمان، فروشگاه کودک و نوجوان): قم، چهارراه شهدا، نبش خیابان ارم، تلفن: ۳۷۷۴۳۱۷۹
- اطلاع از تازه های نشر از طریق پیام کوتاه (SMS)، با ارسال شماره همراه خود به ۱۰۰۰۲۱۵۵ و یا ارسال درخواست به:

پست الکترونیک مؤسسه: E-mail: info@bustaneketab.com

جدیدترین آثار مؤسسه و آشنایی بیشتر با آن در وب سایت: www.bustaneketab.com

با تقدیرانی از همکارانی که در تولید این اثر نقش داشته اند:

- اعضای شورای بررسی آثار • سرویراستار: محمدرضا منصفی سروندانی
- حروف نگار: معصومه حسینی مجرد • اصلاحات حروف نگاری: منا جمیل پور و حسین محمدی • صفحه‌آرا: احمد مؤتمنی
- نمونه خوانی: علی میری و محمد وکیلی • کنترل فنی صفحه‌آرایی: سید رضا موسوی منش • طراح جلد: محمود هدایی • اداره آماده‌سازی: حمیدرضا تیموری
- اداره چاپخانه: مجید مهدوی، ناصر منتظری و سایر همکاران لیتوگرافی، چاپ و صحافی • مدیر تولید و ویراستار: عبدالهادی اشرفی.
- رئیس مؤسسه
محمدباقر انصاری

تقدیم:

به روح پاک

امیر مؤمنان حضرت علی بن ابی طالب علیه السلام،

که سلوکش نماد پاک‌زیستن است و تقدیم به

هم‌سنگر ولایت، مادر سادات

حضرت فاطمه زهرا علیها السلام

و دو کریم از خاندان کرامت:

کریمهٔ اهل بیت

حضرت فاطمه معصومه علیها السلام

و سلطان مُلک ری

حضرت سیدالکریم عبدالعظیم حسنی علیه السلام

و تقدیم به

پدر و مادر عزیزم،

که همواره الطاف بی‌حدشان در زندگی‌ام جاری است

و قلم و بیان، قاصر از ادای دینی است که بر ذمه‌ام

دارند.

مصدق:

عليه

بالتصديق والقبول

في هذا اليوم والسنه

تلك التي

بالتصديق

في هذا اليوم والسنه

بالتصديق والقبول

في هذا اليوم

بالتصديق والقبول

في هذا اليوم

بالتصديق والقبول

في هذا اليوم

بالتصديق والقبول

في هذا اليوم والسنه

بالتصديق والقبول

Small text at the bottom of the page, likely a footer or administrative note.

فهرست مطالب

مقدمه	۱۹
بخش اول: کلیات، ابن ابی الحدید و شرح نهج البلاغه	
فصل اول: نهج البلاغه و گردآورنده آن	۲۷
مبحث نخست: در صحت انتساب نهج البلاغه و دیدگاه ابن ابی الحدید درباره آن	۳۰
فصل دوم: شرح های نهج البلاغه	۳۷
مبحث نخست: شرح های نهج البلاغه پیش از ابن ابی الحدید	۳۸
مبحث دوم: شرح های مشهور پس از ابن ابی الحدید	۴۰
فصل سوم: ابن ابی الحدید و مروری بر زندگانی او	۴۲
مبحث نخست: ولادت، بالندگی و وفات ابن ابی الحدید	۴۳
مبحث دوم: عقیده و مذهب ابن ابی الحدید	۴۶
فصل چهارم: شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید	۵۰
مبحث نخست: انگیزه ابن ابی الحدید از تألیف شرح نهج البلاغه	۵۲
مبحث دوم: ساختار کلی و دورنمای شرح	۵۴
گفتار نخست: روش شارح به بیان خود	۵۴
گفتار دوم: معرفی اجمالی شرح	۵۵

- فصل پنجم: ممیزات و ویژگی‌های منحصر به فرد شرح نهج البلاغه نسبت به دیگر شرح‌ها ۵۹
- فصل ششم: فقه الحدیث ۶۴

بخش دوم: روش فقه الحدیثی ابن ابی الحدید در شرح نهج البلاغه

- فصل نخست: عناصر مهم به کارگرفته شده در شرح کلام امام علیه السلام ۶۹
- مبحث نخست: اجتهاد محوری و روش اجتهادی در شرح ۶۹
- گفتار نخست: اجتهاد در ادبیات و علوم زبانی ۷۰
- الف) اجتهاد در مفردات ۷۰
- ب) اجتهاد در صرف، نحو و بلاغت ۷۲
- گفتار دوم: اجتهاد در روایت ۷۵
- گفتار سوم: اجتهاد در مسائل کلامی ۷۸
- گفتار چهارم: اجتهاد در تاریخ ۷۹
- الف) تحلیل وقایع تاریخی ۷۹
- ب) نقد آرای تاریخ‌نویسان و راویان اخبار ۸۱
- ج) نقد روایات تاریخی ۸۱
- مبحث دوم: بیان فضای بیرونی روایت ۸۲
- گفتار نخست: ارائه نمای بیرونی کلام ۸۲
- الف) شناخت فضای صدور و جغرافیای سخن ۸۴
- ب) بیان سبب صدور ۸۶
- ج) ذکر تاریخ صدور و ایراد کلام ۸۸
- د) مشخص کردن مخاطب سخن امام ۹۰
- ه) معرفی شخصیت‌ها ۹۱
- و) ارائه موضوعات و تبیین برداشت کلی از کلام امام علیه السلام ۹۳

- ۹۵..... (ز) توجه به منبع و سند کلام امام علیه السلام
- ۹۶..... گفتار دوم: توجه به نسخ (نسخه بدل‌های متعدد نهج) و بازیابی متون
- ۹۷..... (الف) بیان نسخه بدل در مفردات
- ۱۰۱..... (ب) بیان نسخه بدل و زیاده و نقصان ترکیبی
- ۱۰۳..... گفتار سوم: چگونگی و سبب تقطیع کلام امام علیه السلام در شرح توسط شارح
- ۱۰۴..... (الف) براساس تقسیم‌بندی شریف رضی
- ۱۰۴..... (ب) تقسیم براساس موضوع و محتوا
- ۱۰۵..... (ج) تقسیم‌بندی براساس موسیقی کلام
- ۱۰۵..... (د) تقطیع برطبق ادوات آوایی و دلایل لفظی
- ۱۰۶..... گفتار چهارم: توضیح اسامی شهرها و اصطلاحات و.....
- ۱۰۷..... گفتار پنجم: بیان تکمله و استدراکات جهت فهم بهتر نامه‌های امام علیه السلام
- ۱۰۸..... مبحث سوم: بیان فضای درونی روایت.....
- ۱۰۸..... گفتار نخست: بیان تقدّم و تأخرها و تقطیعات نهج البلاغه
- گفتار دوم: تعیین مصداق شخصیت‌های مورد خطاب یا نمونه‌یابی در کلام امام علیه السلام ۱۱۳
- گفتار سوم: سیاق درونی و تأثیر آن در فهم کلام..... ۱۱۵
- مبحث چهارم: محوریت کلام امام علیه السلام به عنوان زبان معیار و کلام غیرقابل خدشه نزد شارح..... ۱۲۱
- گفتار نخست: کلام علوی همسو با کلام و حیانی، کلامی معیار در برابر دیگر کلمات..... ۱۲۴
- گفتار دوم: کلام علوی همسو با کلام نبوی، کلامی معیار در برابر دیگر کلمات..... ۱۲۶
- گفتار سوم: سخن امام میزان و معیاری در نقد کلام دیگران..... ۱۲۸
- گفتار چهارم: مقایسه فنی کلام علی علیه السلام با خطباء، ادبا و فصحا..... ۱۲۸
- گفتار پنجم: دفاع شارح از کلام امام علیه السلام..... ۱۳۳

- الف) دلائل قرآنی ۱۳۳
- ب) استعمالات عرب ۱۳۴
- ج) قواعد نحوی ۱۳۴
- د) شعر ۱۳۴
- ه) سیاق ۱۳۵
- گفتار ششم: اخبار از مغیبات توسط امام دلیلی بر محوریت کلام امام علیه السلام به عنوان کلام غیر قابل خدشه ۱۳۵
- الف) تطبیق اخبار از مغیبات با تاریخ ۱۳۶
- ب) تطبیق اخبار با واقعیت موجود ۱۳۷
- فصل دوم: استخراج روش‌های شارح برای شرح کلام امام علیه السلام ۱۳۸
- مبحث نخست: منهج ادبی (شرح بر پایه علوم زبانی و ادب) ۱۳۹
- گفتار نخست: واژگان و مفردات ۱۴۰
- الف) استناد واژه‌یابی‌ها ۱۴۰
- ب) استناد به آیات قرآن ۱۴۲
- ج) استشهاد از احادیث ۱۴۲
- د) استناد به شعر و ضرب‌المثل در تبیین لغت ۱۴۴
- ه) تبیین فروق اللغات ۱۴۶
- و) بیان ریشه، اصل و ترجمه واژگان ۱۴۷
- ز) نقد لغوی ۱۴۹
- ح) ذکر وجوه مختلف معانی مورد احتمال برای یک واژه ۱۴۹
- ط) بیان نسخه بدل در مفردات ۱۵۰
- ی) شرح و تبیین واژگان ابیات، اشعار و خطب دیگران، غیر از واژگان نهج ۱۵۰

ک) بیان اثر نهج در ادب عربی و اقتباس‌های شعرا و ادبا از نهج در آثار	۵۷۱
ادبی‌شان	۲۷۱
گفتار دوم: اعراب	۲۷۱
الف) استناد به قرآن	۸۷۱
ب) استناد به حدیث	۳۸۱
ج) استناد به شعر	۱۸۱
د) سیاق	۲۸۱
ه) ذکر وجوه مختلف اعرابی (صرف و نحو)	۲۸۱
و) اعراب در بیان نسخه بدل	۳۸۱
ز) نقد اعرابی	۲۸۱
گفتار سوم: بلاغت	۵۸۱
گفتار چهارم: ادب (استشهاد به شعر نثر و...)	۳۸۱
الف) شعر	۷۸۱
۱. استفاده از شعر و ضرب‌المثل در همانندسازی با کلام امام <small>علیه السلام</small>	۱۸۱
۲. بیان مأخوذات شعری شعرا	۲۸۱
۳. شرح تنها با بهره جستن از شعر یا نثر	۳۸۱
ب) ضرب‌المثل	۱۸۱
۱. بیان ضرب‌المثل در جهت محتوا و همانندسازی	۲۸۱
۲. نشان دادن کلام امام <small>علیه السلام</small> به عنوان ضرب‌المثل	۲۸۱
مبحث دوم: منهج کلامی	۳۸۱
مبحث سوم: منهج قرآنی	۴۸۱
گفتار نخست: تبیین همانندی کلام امام <small>علیه السلام</small>	۵۸۱

- گفتار دوم: اشاره به مأخوذات قرآنی امام ۱۷۵
- گفتار سوم: شرح تنها با استفاده از آیه ۱۷۶
- گفتار چهارم: استناد به آیات در جهت رفع شبهات ۱۷۶
- گفتار پنجم: استفاده از مباحث تفسیری و علوم قرآنی ۱۷۸
- مبحث چهارم: منهج حدیثی، روایی ۱۸۰
- گفتار نخست: معجم موضوعی روایی ۱۸۱
- گفتار دوم: استفاده از مجموعه روایات (خانواده حدیث) در ضمن شرح ۱۸۲
- گفتار سوم: استفاده از حدیث پیامبر ﷺ جهت همانندسازی ۱۸۳
- گفتار چهارم: استفاده از احادیث و روایات دیگر صحابه و تابعین و... در جهت همانندسازی ۱۸۴
- گفتار پنجم: بیان اقتباسات و تضمینات امام ﷺ از کلام پیامبر ﷺ ۱۸۵
- گفتار ششم: استفاده از احادیث ائمه معصومین ﷺ ۱۸۶
- الف) بهره‌گیری از روایات معصومین ﷺ (جز خود امام ﷺ) ۱۸۷
- ب) بهره‌گیری از روایات امام علی ﷺ ۱۹۰
۱. بهره‌گیری از روایات امام علی ﷺ در کتبی غیر از نهج‌البلاغه ۱۹۰
۲. بهره‌گیری از روایات امام علی ﷺ با ذکر اشتراکات و تشابهات روایی در خود ۱۹۱
- نهج‌البلاغه ۱۹۱
- مبحث پنجم: منهج تاریخی ۱۹۲
- گفتار نخست: ویژگی‌های شرح تاریخی ۱۹۳
- گفتار دوم: روش شارح در منهج تاریخی در مورد شرح کلام امام ﷺ ۱۹۵
- الف) نقل تاریخ به فراخور مطالب تاریخی ۱۹۵
- ب) ذکر تاریخ ذیل کلام شریف رضی ۱۹۶

ج) شرح تاریخی به جای شرح عبارت و تفسیر الفاظ امام.....	۱۹۷
۱. شرح تاریخ در راستای عبارات امام.....	۱۹۷
۲. استفاده از مؤیدات تاریخی به جای شرح عبارت امام <small>علیه السلام</small>	۱۹۷
مبحث ششم: منهج علمی (استفاده از دیگر علوم فرعی).....	۱۹۸
گفتار نخست: استفاده از مباحث فلسفی.....	۱۹۹
گفتار دوم: استفاده از مباحث فقهی.....	۲۰۰
گفتار سوم: استفاده از نجوم و هیئت.....	۲۰۱
گفتار چهارم: استفاده از آموزه‌های عرفانی.....	۲۰۱
گفتار پنجم: استفاده از علم طب و جانورشناسی.....	۲۰۲

بخش سوم: منابع ابن ابی الحدید در شرح نهج البلاغه

فصل نخست: مقدمه.....	۲۰۵
فصل دوم: منابع روایی، حدیثی.....	۲۰۷
فصل سوم: منابع تاریخی.....	۲۱۴
فصل چهارم: منابع لغوی.....	۲۶۲
فصل پنجم: منابع فلسفی، کلامی و عرفانی.....	۲۷۱
فصل ششم: منابع متفرقه.....	۲۷۹

بخش چهارم: اصول نقد حدیث در شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید

فصل نخست: رویکرد نقدی و نقدگرایی ابن ابی الحدید.....	۲۸۵
مبحث نخست: انگیزه‌های ابن ابی الحدید در نقد.....	۲۸۸
مبحث دوم: ویژگی‌های کلی نقد ابن ابی الحدید.....	۲۹۱

- ۲۹۱ الف) علمی و منطقی بودن نقدها (حتی در صورتی که انگیزه منفی باشد)
- ۲۹۲ ب) انصاف و اعتدال در نقد
- ۲۹۲ ج) تکیه بر ذوق ادبی
- ۲۹۳ د) لحن تند و زننده در نقد
- ۲۹۳ ه) روشمندی نقدها
- ۲۹۴ مبحث سوم: منش نقدی شارح در آیینۀ شرح نهج‌البلاغه
- ۲۹۴ الف) نقد یکی از انگیزه‌های تألیف
- ۲۹۴ ب) گونه‌های نقد در شرح
- ۲۹۴ فصل دوم: اجتهاد محوری شارح در برخورد با روایات
- ۲۹۷ فصل سوم: روش‌ها و ملاک‌های نقد حدیث از دیدگاه ابن‌ابی‌الحدید
- ۲۹۸ مبحث نخست: نقد سند
- ۲۹۸ گفتار نخست: روش‌ها و ملاک‌های نقد سند در نزد شارح
- ۲۹۹ الف) کاربرد اصطلاحات حدیثی در اعتبار اسناد
- ۲۹۹ ۱. حدیث متواتر
- ۳۰۲ ۲. روایات صحیحہ
- ۳۰۴ ۳. حدیث مشهور
- ۳۰۷ ۴. حدیث مستفیض
- ۳۰۹ ۵. حدیث مرفوع
- ۳۱۰ ۶. حدیث مجهول
- ۳۱۰ ۷. روایت شاذ
- ۳۱۱ ۸. حدیث غریب
- ۳۱۳ ۹. روایات موضوع و تعامل نقدی شارح با آنها

- ۳۲۴..... (ب) اعتباریابی منابع و توثیقات شارح
- ۳۲۶..... (ج) تضعیف شارح در مورد دو کتاب شیعی
- ۳۲۷..... (د) معیارهای شارح در توثیق و تضعیف راویان
- ۳۲۸..... ۱. عدم بغض و کینه از امام علی علیه السلام
- ۳۳۲..... ۲. فاصله کافی زمانی راوی با روایت
- ۳۳۳..... ۳. شناخت فرد بر پایه عملکرد و اقوال
- ۳۳۴..... ۴. تساهل (خلط یا فراموشی) راوی در حفظ روایت
- ۳۳۵..... گفتار دوم: آرا و مبانی رجال ابن ابی الحدید
- ۳۳۵..... (الف) در صفت محدث
- ۳۳۶..... (ب) خبر واحد
- ۳۳۸..... (ج) تعارض جرح و تعدیل
- ۳۳۹..... مبحث دوم: نقد متن
- ۳۳۹..... ملاک‌های نقد متن نزد ابن ابی الحدید
- ۳۴۰..... (الف) نقد متن بر اساس تطابق یا عدم تطابق با قرآن
- ۳۴۲..... (ب) نقد روایت بر اساس سنت و دیگر روایات
- ۳۴۷..... (ج) نقد بر اساس تاریخ مسلم
- ۳۵۳..... (د) نقد متنی بر اساس عقل و عرف
- ۳۵۵..... (ه) نقد طبق سیاق روایت
- ۳۵۸..... فصل چهارم: موضع شارح در مورد روایات مختلف و تعامل وی با آنها
- ۳۵۹..... مبحث نخست: روایات متفاوت [اختلاف به عام]
- ۳۶۳..... مبحث دوم: روایات متعارض [اختلاف به تباین]
- ۳۶۸..... مبحث سوم: توقفات شارح در برابر روایات متعارض

- گفتار نخست: توقف بی پاسخ ۳۶۹
- گفتار دوم: استفسار از شیوخ خود در رفع تعارض ۳۷۱
- فصل پنجم: نقد ابن ابی الحدید به شارحان پیش از خود ۳۸۳
- مبحث نخست: شریف رضی ۳۸۴
- مبحث دوم: شریف مرتضی ۳۸۶
- مبحث سوم: قطب راوندی ۳۸۸
- مبحث چهارم: ابو عبید قاسم بن سلام ۳۹۱
- مبحث پنجم: جاحظ ۳۹۱
- مبحث ششم: ابوالعباس میرد ۳۹۲
- مبحث هفتم: ابو جعفر طبری ۳۹۳
- مبحث هشتم: ابو حیان توحیدی ۳۹۳
- مبحث نهم: نقد شیوخ شیعی و معتزلی خویش ۳۹۶

بخش پنجم: آسیب شناسی فقه الحدیثی ابن ابی الحدید در شرح نهج البلاغه

- فصل نخست: نقادی شارحان نهج البلاغه به ابن ابی الحدید ۳۹۹
- مبحث نخست: منهاج البراعة فی شرح نهج البلاغه ۴۰۰
- مبحث دوم: بهج الصباغة فی شرح نهج البلاغه ۴۰۳
- فصل دوم: ارزیابی نقدها و دفاع از ابن ابی الحدید ۴۰۷
- فصل سوم: نقد ما به ابن ابی الحدید ۴۱۰
- مبحث نخست: بیش پردازی به بحث‌ها ۴۱۰
- گفتار نخست بیش پردازی در لغت ۴۱۱
- گفتار دوم: بیش پردازی در اعراب (صرف و نحو و بلاغت) ۴۱۲

- گفتار سوم: بیش پردازی در شعر ۴۱۳
- گفتار چهارم: بیش پردازی در تاریخ ۴۱۵
- گفتار پنجم: بیش پردازی در نقل اخبار و روایات ۴۱۶
- مبحث دوم: عدم شرح برخی گفتارها ۴۱۷
- گفتار نخست: عدم شرح برخی لغات دشواریاب ۴۱۷
- گفتار دوم: عدم شرح گفتار امام ۴۱۸
- مبحث سوم: عدم ترتیب و چینش صحیح ۴۱۹
- گفتار نخست: عدم ترتیب در شرح کلمات امام ۴۱۹
- گفتار دوم: عدم تبویب در نقل روایات ۴۲۰
- مبحث چهارم: استناددهی نادرست ۴۲۱
- مبحث پنجم: برخورد های شخصی و فرقه گرایانه با کلام امام علیه السلام و روایات ۴۲۲
- گفتار نخست: توجیها ت و تأویلات ناصواب و حکم نمودن به نفع مذهب خویش ۴۲۳
- گفتار دوم: قیاس و مغالطات ناصحیح ۴۴۰
- گفتار سوم: عدم توجه به روایات شیعی در مناقشات کلامی ۴۴۲
- گفتار چهارم: ابطال اعتقاد شیعه توسط کلام امام علیه السلام یا پیامبر صلی الله علیه و آله ۴۴۴
- گفتار پنجم: تناقض گویی ها ۴۴۷
- مبحث ششم: تعصب ابن ابی الحدید بر مبنای عدالت صحابه! ۴۵۶
- گفتار نخست: تعصب نسبت به صحابه ۴۵۶
- گفتار دوم: تعصب به عایشه، طلحه و زبیر ۴۶۰
- مبحث هفتم: تساهل در برخی نقل های روایی ۴۶۸
- مبحث هشتم: کم رنگ بودن بحث سندی در روایات ۴۸۹
- مبحث نهم: عدم بررسی روایات متعارض یا دارای مشکل ۴۹۲

.....	خاتمه	۴۹۷
.....	پیشنهادها	۵۰۳
.....	کتابنامه	۵۰۵
.....	الف) کتابها	۵۰۵
.....	ب) مقالات و پایان نامهها	۵۱۴
.....	نمایه	۵۱۷
.....	آیات	۵۱۹
.....	اعلام	۵۲۲
.....	کتابها	۵۴۳

مقدمه

نهج البلاغه در زمره کتاب‌های حدیثی به شمار می‌رود، ولی با ساختاری ویژه و درون‌مایه و برون‌مایه‌ای متفاوت. این کتاب عظیم مجموعه‌ای از کلام علوی است؛ کلامی در اوج بلاغت و متنی ادبی در ستیغ فصاحت، که جلوه‌های بلاغت در آن موج می‌زند و نمودهای فصاحت در آن حیرت‌آور است. محتوای آن نیز چنان فرازمند است که گفته‌اند: فراتر از کلام بشر و فرودتر از کلام خالق.^۱

کتاب نهج البلاغه که نازلۀ روح اوست برای تعلیم و تربیت ما خفتگان در بستر منیت و در حجاب خود و خودخواهی خود، معجونی است برای شفا و مرهمی است برای دردهای فردی و اجتماعی و مجموعه‌ای است دارای ابعادی به اندازه یک انسان و یک جامعه بزرگ انسانی از زمان صدور آن تا هرچه تاریخ به پیش رود و هرچه جامعه‌ها به وجود آید و دولت‌ها و ملت‌ها متحقق شوند و هر قدر متفکران و فیلسوفان و محققان بیایند و در آن غور کنند و غرق شوند...^۲

۱. شرح نهج البلاغه، ج ۱، مقدمه مؤلف، ص ۲۴.

۲. قسمتی از پیام امام خمینی علیه السلام به مناسبت برگزاری کنگره هزاره نهج البلاغه (۲۷ اردیبهشت ۱۳۶۰): صحیفه امام، ج ۱۴، ص ۳۴۸.

کتابی شگفت و شگرف از مردی آسمانی، بی پیرایه و منزّه از هر تکلف و تصنع که نه پیروان خاص او بلکه هر کس اندک نظری به آن بیفکند، غرق در حیرت از زیبایی کلام سخن گوی آن و محو بیان جاودانه بنیان گر بیان در عرب می شود؛ کلامی فارغ از هر گونه اثری بشری که روح خدا در آن دمیده گشته و بیان گر طریق سعادت است و پیش گیرنده مسیر شقاوت.

ابن ابی الحدید شاعر و ادیب، از آن دست افرادی است که با نظری هرچند اندک به کلمات نهج زمام اختیار خود را در مقابل این کلام وحی گونه، اما با الفاظی بشری، از کف داده و سر تعظیم در مقابل آن فرود آورده، آن گاه به عنوان بزرگترین و مشهورترین شارح این کتاب ارزش مند و ماندگار، مجذوب کلام امیر بیان شده و در شرحی مفصل شرح نهج البلاغه را آفریده است.

روش فهم سخن امام علی علیه السلام توسط ابن ابی الحدید معتزلی در نوع خود و با توجه به زمانی که وی در آن می زیسته، قابل توجه است و لذا بر آن شدیم تا روش تعامل وی با سخن امام در نهج را واکاویم. در پژوهش درباره منهج نویسنده یک کتاب می توان به چند نکته دقت کرد: یکی بررسی عصر زندگانی مؤلف به لحاظ علمی و فرهنگی، دیگری کاوش در سیره و ابعاد شخصیت علمی و فرهنگی مؤلف و در نهایت پژوهش و بررسی درباره روش وی در تألیفی که از خود بر جای نهاده است. در این پژوهش برآنیم تا در زمینه موضوع سوم و درباره روش فقه الحدیثی شارح نهج البلاغه کاوش کنیم؛ اگرچه قبل از ورود به بحث اصلی در دو موضوع نخست نیز اهمال نکرده ایم.

در این تحقیق به دنبال پاسخ به چند پرسشیم:

۱. ابن ابی الحدید در کتاب شرح نهج البلاغه در جهت شرح کلام امام علیه السلام از چه

روش ها و گزاره هایی بهره جسته تا شرح سخنان امام به نحو احسن انجام گیرد؟

۲. روش تعامل ابن ابی الحدید با حدیث و روایت چگونه است؟

۳. منابع شارح چه بوده؟ و میزان اعتبار سنجی آن‌ها چگونه است؟ آیا قابل استناد هستند؟

۴. نقد روایت و تعامل نقدی شارح بر چه روش‌ها و ملاک‌هایی انجام پذیرفته است؟

۵. لغزش‌های شارح در جهت شرح کلام با نقد روایت کدام است؟ این پژوهش به دنبال فرضیات ذیل است:

۱. ابن‌ابی‌الحدید در کتاب شرح نهج البلاغه و در جهت شرح کلام امام علیه السلام از همه روش‌ها و مناهج علمی که به شکل مستقیم یا غیرمستقیم با گفتار امام علیه السلام ارتباط داشته بهره جسته است.

۲. شارح نهج البلاغه در مواجهه با روایات علاوه بر نقد حدیث به لحاظ محتوا، به سند نیز توجه داشته است؛ ضمن این که روش برخورد وی با روایات منصوصه چه از پیامبر صلی الله علیه و آله یا از صحابی، تساهلی است، اما در مواجهه با بیشتر روایات تاریخی نقادانه عمل کرده است.

۳. منابع روایی مورد استناد شارح معتزلی منابع دسته اول است.

۴. ابن‌ابی‌الحدید سخنان امام را چونان یک مجتهد منتقد، شرح و تفسیر کرده است. هم‌چنین در جهت شرح کلام و برای یافتن روایت صحیح، از راهکار تشکیل خانواده حدیث بهره برده و برای تشخیص صحت هر روایتی به نقد سندی و متنی آن، توجهی دوچندان داشته است.

۵. شارح در شرح برخی سخنان هم چون فضایل خلفا، به جهت تعصب در اعتقادات خویش شرحی دقیق ارائه نداده که ناشی از تأثیرپذیری شارح از اعتقادات شخصی خود است.

شرح نهج البلاغه ابن‌ابی‌الحدید از نیکوترین و برجسته‌ترین شرح‌های نهج البلاغه است. روشی که شارح در شرح کلام امام علیه السلام به کار گرفته به قدری در خور

توجه است، که به این شرح جایگاه ویژه‌ای نزد عالمان شیعه و حتی اهل سنت داده است و گه‌گاه برخی از جنبه‌های مجهول کلام امام علیه السلام توسط این شارح به گونه‌ای در معرض مخاطب قرار داده شده است که دیگر شارحان نهج، از انجام دادن آن عاجز مانده‌اند. سعی شارح بر این بوده تا بر اساس مؤلفه‌هایی متعدد به شرح کلام امام علیه السلام بپردازد، از جمله این که کوشیده، با ارائه لغات و اعراب و تشریح آن‌ها و هم‌چنین رجوع به آرای کلامی و تاریخی یا استناد به احادیث و روایات منصوصه از پیامبر صلی الله علیه و آله و ائمه معصومین علیهم السلام بحث خود را تکمیل کند. بر همین اساس در این تحقیق کوشیده شده تا مؤلفه‌های موجود در نزد شارح برای شرح سخنان امام تشریح و روشن شود که چرا این شرح از اهمیت قابل توجهی برخوردار شده است. هم‌چنین این موضوع که شارح از چه منابع روایی در نقل احادیث بهره گرفته و معیارهای وی در روش استنادسازی سخنان امام در بخش استدراکات (جلد ۲۰) چه بوده است، مورد توجه و تبیین قرار گرفته است. اهمیت ویژه شرح ابن ابی‌الحدید سبب شده تا مورد اهتمام بسیاری از عالمان قرار گیرد و با تحقیقاتی که روی آن صورت گرفته، جنبه‌های مجهولش تشریح و فهم آن طبق معیارهای مورد توجه شارح آسان شده است. شرح ابن ابی‌الحدید به دلیل معتزلی بودن نویسنده آن و بهره‌گیری شارح از اصول و مبانی فقه‌الحدیثی اهل سنت در نقد و تحلیل روایات، حاوی مواردی است که با اصول و مبانی فقه‌الحدیث شیعه ناسازگار است، لذا امید می‌رود که یافتن و تبیین این موارد در سیر اجرای این تحقیق بر نهج البلاغه پژوهان راهی جدید در جهت شرح و فهم کلام حضرت امیر علیه السلام بگشاید.

بنابراین، هدف اصلی این پژوهش شناسایی و تحلیل روش فهم حدیث شارح، جهت اصلاح نواقص موجود در روش فهم حدیثی وی می‌باشد؛ نواقصی که بعضاً سبب شده بلندای کلام امام علیه السلام به شکل سطحی و بر اساس اعتقاد شارح تبیین و تشریح شود.

پیشینه تحقیق: با بررسی منابع موجود در خصوص موضوع مورد بحث، به نظر می‌آید که منبع مستقلی (اعم از کتاب یا پایان‌نامه) درباره موضوع بررسی روش فهم حدیثی ابن ابی‌الحدید در شرح نهج البلاغه به نگارش درنیامده است و منابع موجود عموماً درباره گزارش یا تبیین ایرادات و نقادی پیرامون این شرح در زمینه‌های ادبی، بلاغی و... می‌باشند که از جمله آن‌ها می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد:

۱. کتاب جانشینان پیامبر ﷺ در پرتو شرح ابن ابی‌الحدید، سیدعلیرضا واسعی، چاپ انتشارات پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی ۱۳۸۸ ش.

۲. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، علی اکبر فراتی، تحت عنوان المنهج اللغوی فی شرح نهج البلاغه لابن ابی‌الحدید دفاع شده در سال ۱۳۸۶ در دانشکده علوم حدیث شهر ری و مقالات مستخرج از آن در مجلات معتبر.

۳. آسیب‌شناسی روایات ابن ابی‌الحدید درباره امام حسین علیه السلام در شرح نهج البلاغه، علی اکبر فراتی، چاپ شده در مجله علوم حدیث، شماره ۵۴، ۱۳۸۸ ش.

۴. جلوه‌هایی از آیین سخنوری در دستور سخن، نهج البلاغه، بر پایه شرح ابن ابی‌الحدید، علی اکبر فراتی، چاپ شده در مجله علوم حدیث، که درباره اصالت ادبی نهج البلاغه توسط شارح معتزلی است.

۵. روش‌های ابن ابی‌الحدید در اثبات اصالت نهج البلاغه، دکتر مجید معارف، چاپ شده در مجله مقالات و بررسی‌ها، دفتر ۷۶ سال ۱۳۸۳، مربوط به ادبیات و اصالت و صحت نهج البلاغه توسط شارح آن است. و از حوصله ایشان صمیمانه سپاس‌گزاری می‌کنیم.

۶. روش‌شناسی تاریخی ابن ابی‌الحدید، محمود حیدری آقایی، چاپ شده در مجله پژوهش و حوزه، سال چهارم، شماره ۱۳ و ۱۴، که در مورد روش تاریخی شارح به گفت‌وگو نشسته است.